

COLOCVIU STRATEGIC

UNIVERSITATEA NAȚIONALĂ DE APĂRARE „CAROL I”
CENTRUL DE STUDII STRATEGICE DE APĂRARE ȘI SECURITATE

PIERDERI UMANE ȘI PAGUBE MATERIALE INCIDENTALE ÎN RAPORT CU OPERAȚIILE MILITARE

Bogdan-Alexandru CONSTANTIN

Human losses and incidental damages in relation to military operations

Abstract: *In this paper we will present aspects regarding the apparition of rules and principles regarding collateral human losses and material damage. Afterwards, we will highlight collateral damage in military operations, focusing on the relationship between the loss of lives of combatants and non-combatants. We will try to identify situations when killing civilians can be seen as collateral damage, reprisals or war crimes.*

Keywords: *collateral damage, civilian persons, legal targets, combatants, civil goods, non-combatants.*

Pierderi umane și pagube materiale incidentale în raport cu operațiile militare

Rezumat: *În prezentul articol vom prezenta aspecte privitoare la apariția regulilor și principiilor în materia pierderilor umane și pagubelor materiale incidentale. Ulterior, vom evidenția pierderile și pagubele incidentale în operațiile militare, punând accent pe raporturile dintre pierderile de vieți ale combatanților și cele ale necombatanților. De asemenea, vom încerca să identificăm situațiile în care uciderea persoanelor civile constituie pierderi incidentale, represalii sau crime de război.*

Cuvinte-cheie: *pagube incidentale, persoane civile, ținte legale, combatanți, bunuri civile, necombatanți.*

Introducere

Conflictele armate anterioare secolului XX se desfășurau între combatanți, iar persoanele și bunurile civile erau ferite de efectele directe ale conflictelor, de aceea primele convenții ofereau definiții și protecție pentru participanții la ostilități, dar simultan cu dezvoltarea metodelor de ducere a conflictelor, acestea au ajuns a se desfășura în locuri în care persoanele civile își desfășurau activitățile zilnice, creându-se astfel necesitatea clasificării persoanelor care nu participă la conflictele armate și creării unui set de reguli care să le protejeze.

1. Apariția regulilor și principiilor privitoare la pierderile și pagubele incidentale

Încă din antichitate, au existat norme pentru protecția anumitor categorii de persoane (cum ar fi preoții), totuși pentru o lungă perioadă de timp populația civilă populația civilă nu a intrat sub inci-

dența unor astfel de norme protective.

Un prim tratat, în care se lărgeste sfera persoanelor protejate, a fost semnat în anul 1785, între SUA și Prusia. Conform acestuia, în ipoteza izbucnirii unui conflict armat între cele două state, femeile, copiii și în general persoanele care nu participă la ostilități, de ale căror activități profită întreaga omenire, vor fi protejate, atât ele, cât și bunurile lor¹.

Protecția persoanelor civile a început să fie intens dezbătută după apariția bombardamentului aerian, ca și tactică de luptă, inițial în cadrul Primului Război Mondial, dar mai ales după cel de-al Doilea Război Mondial. Prin acest mod de purtare a războiului, pentru prima dată, necombatanții au fost expuși efectelor directe ale războiului într-o manieră nemaiîntâlnită.

Când ne referim la pierderi și pagube incidentale, raportate la operațiile militare, ne referim atât la vătămarea persoanele civile care nu participă

Bogdan-Alexandru CONSTANTIN, consilier juridic în Ministerul Apărării Naționale, este doctorand în domeniul Științe Militare în cadrul Universității Naționale de Apărare „Carol I” din București.

(e-mail: bogdan_alexandru.constantin@yahoo.com)

la ostilități, cât și a bunurilor care sunt utilizate pentru viața lor de zi cu zi.

Convenția de la Geneva IV din 12 august 1949 (CG IV) este dedicată protecției persoanelor civile pe timp de război. În acest document, identificăm prima definiție în acest sens a acestei categorii, astfel: „*Sunt protejate prin convenție persoanele care se află, la un moment dat și indiferent în ce formă, în caz de conflict sau de ocupație, sub puterea unei Părți în conflict sau a unei Puteri ocupante ai cărei cetățeni nu sunt*”².

În CG IV se precizează că persoanele nu pot renunța parțial sau total la drepturile oferite de aceasta. Asupra acestora nu pot fi efectuate constrângeri de ordin fizic sau moral, pentru a obține informații de la ele. De asemenea, art. 33 interzice represaliile, aplicarea de pedepse colective, sau sancționarea unei persoane pentru o infracțiune pe care nu a comis-o, iar luarea de ostateci este interzisă.

Definiția persoanelor civile a fost modificată și completată prin art. 50 din Protocolul Adițional I la Convențiile de la Geneva din anul 1949 privind protecția victimelor conflictelor armate internaționale. Astfel, persoanele care nu fac parte din rândul forțelor armate sau care nu au fost capturate și au primit statutul de „prizonieri de război” sunt considerate a fi persoane civile.

În continuare, art. 51 al aceluiași Protocol Adițional I stabilește cadrul de protecție al acestora, în sensul în care populația civilă și persoanele civile se bucură de o protecție generală contra pericolelor rezultând din operațiunile militare, cu respectarea unor reguli esențiale. Astfel, civilii sunt protejați de atacuri, violență sau teroare cu condiția ca aceștia să nu participe direct la ostilități. De asemenea, sunt interzise atacurile fără discriminare înțelese ca atacuri care nu sunt îndreptate împotriva unui obiectiv militar determinat, în care se folosesc metode și mijloace de luptă care nu pot fi îndreptate împotriva unui obiectiv militar determinat sau în care se folosesc metode sau mijloace de luptă ale căror efecte nu pot fi limitate, respectiv atacuri capabile să lovească, fără deosebire, obiective militare și persoane civile sau bunuri cu caracter civil.

Printre actele ostile fără discriminare sunt enumerate atacurile prin bombardament, care tratează ca un obiectiv militar unic un anumit număr de obiective militare net distanțate și distincte, conținând o concentrație analogă de persoane civile sau de bunuri cu caracter civil, dar și atacurile de la care se poate aștepta să cauzeze incidental decese sau răniri în rândul populației civile și/sau pagube bunurilor cu caracter civil excesive în raport cu avantajul militar concret și direct așteptat.

Sunt interzise, de asemenea, represaliile împotriva civililor sau utilizarea acestora ca scut pentru a camufla sau proteja unele obiective militare de

atacuri inamice.

Conform prevederilor art. 57 al aceluiași document, operațiunile militare trebuie să fie conduse, avându-se în vedere protejarea permanentă a populației civile și a bunurilor cu caracter civil. De aceea, în pregătirea unui atac, planificatorii trebuie să verifice ca obiectivele ce vor fi atacate să fie obiective militare legitime, că acestea nu se bucură de vreo protecție specială și că în ele nu se află persoane civile. De asemenea, aceștia trebuie să ia toate măsurile posibile, din punct de vedere practic, în alegerea mijloacelor și metodelor de atac, pentru a evita sau a reduce la minim pierderile de vieți omenești din cadrul populației civile, a rănirii persoanelor civile și a producerii de pagube la bunurile cu caracter civil, care ar putea fi cauzate incidental. Nu trebuie lansat un atac în urma căruia este previzibilă cauzarea incidentală de pierderi de vieți omenești în rândurile populației civile, rănire a persoanelor civile și/sau de pagube în bunuri cu caracter civil sau o combinație a acestor pierderi umane și materiale care ar fi excesive în raport cu avantajul militar concret și direct așteptat.

În Protocolul Adițional I nu se oferă o definiție a bunurilor cu caracter civil, art. 52 precizând doar că bunurile civile nu pot fi atacate, totuși acestea sunt descrise ca fiind bunuri care nu sunt obiective militare. Protocolul definește obiectivele militare ca fiind bunurile care prin natura, amplasarea, destinația sau utilizarea lor aduc o contribuție efectivă acțiunii militare, iar prin distrugerea lor rezultă un avantaj militar precis. În comentariile asupra Protocolului Adițional I³ se precizează că s-a utilizat această metodă urmărindu-se a se oferi o protecție mai eficientă bunurilor civile, prin exemplificarea celor ce pot face obiectul unui atac. În ipoteza în care se observă că obiectivul atacat nu este militar, că acesta beneficiază de o protecție specială, sau când există posibilitatea evidentă că atacul va cauza, incidental, pierderi de vieți omenești în rândul populației civile, rănirea persoanelor civile, pagube bunurilor cu caracter civil, sau o combinație a acestor pierderi și pagube care ar fi excesive în raport cu avantajul militar concret și direct așteptat, acest atac trebuie anulat sau întrerupt. De asemenea, pentru atacurile care pot afecta populația civilă, acestea trebuie anunțate din timp, astfel încât populația să poată fi ferită de efectele lor.

Protocolul Adițional I mai stipulează că, în situația în care „*este posibilă alegerea între mai multe obiective militare pentru a obține un avantaj militar echivalent, trebuie să se aleagă obiectivul pentru care se poate aștepta ca atacul să prezinte pericolul cel mai mic pentru persoanele civile sau pentru bunurile cu caracter civil*”⁴.

Aliniatul 5 al art. 57 conchide că „*nici o dispoziție a prezentului articol nu poate fi interpretată ca*

autorizând atacurile împotriva populației civile, persoanelor civile sau a bunurilor cu caracter civil”.

Principiul proporționalității și cel al distincției oferă persoanelor civile un statut protejat în timpul unui conflict armat, mai ales atunci când se află în proximitatea unor obiective militare.

În anul 2016, la nivelul Comitetului Militar al UE a fost întocmit un document-concept privind evitarea și minimalizarea pagubelor incidentale în operațiile militare desfășurate sub sigla UE. Conform acestuia, producerea pagubelor incidentale trebuie evitată deoarece prin omorârea persoanelor civile se poate pierde foarte ușor legitimitatea operației și sprijinul populației locale.

În acest document se precizează că pentru prevenirea pierderilor incidentale trebuie respectate următoarele linii directoare⁵:

- distingerea între persoanele civile care participă la ostilități și cele care nu participă;
- respectarea principiului proporționalității;
- existența unor informații complete, corecte și transmise în timp util;
- actualizarea permanentă a manualelor cu „lecții învățate”;
- asigurarea unei asistențe juridice adecvate contextului militar;
- instruirea personalului militar cu privire la normele Dreptului operațional aplicabil conflictelor armate (DOCA), anterior trimiterii acestora într-o zonă de conflict;
- respectarea normelor DOCA în toate operațiile militare desfășurate de către state membre ale UE;
- utilizarea eficientă a capacităților de management al țintelor.

Pentru a ajuta forțele luptătoare, în anexa documentului se prezintă o metodologie de estimare a pierderilor incidentale. Aceasta pleacă de la utilizarea efectelor cunoscute ale armelor și munițiilor utilizate, dar se precizează că estimările nu pot fi considerate o știință exactă.

Considerăm că prin introducerea normelor de protecție a persoanelor civile, nivelul de protecție de care beneficiază sau ar trebui să beneficieze această categorie în timpul unui conflict armat a crescut, cu toate că, așa cum vom arăta în continuare, numărul deceselor civililor în cadrul războaielor este într-o continuă creștere.

2. Raportul dintre numărul persoanelor decedate din rândul combatanților și cel al persoanelor civile în operațiile militare

Complexitatea actuală a teatrelor de operații ne conduce să analizăm pierderile și pagubele incidentale în diferite tipuri de operații. Pentru a face această analiză, prezentăm pe scurt principalele tipuri de conflicte specifice mediului actual de securitate, după cum urmează:

- *Conflicte între state* în care părțile beligerante sunt reprezentate de state, alături de care pot participa și entități nestatale, dar actorii principali ai unui astfel de conflict sunt statele⁶;

- *Conflicte dintre state și entități nestatale*, tip de conflict care poate fi împărțit la rândul său în două categorii:

- prima, în care entitatea adversarului statal este reprezentată de o entitate situată în afara teritoriului statului respectiv (o colonie), acest tip de conflicte au ca scop (în general) obținerea independenței;
- a doua, în care entitatea nestatală își desfășoară activitatea pe teritoriul unui stat recunoscut internațional, dar între acea entitate și statul în care își desfășoară activitatea nu există o legătură (Al Qaeda)⁷;

- *Conflicte armate interne* sau conflicte armate neinternaționale, care se desfășoară în interiorul graniței statale. Acest tip de conflict poate fi:

- război civil în care forțele armate ale statului se luptă cu un grup sau grupuri capabile să desfășoare acțiuni militare;
- conflict între entități nestatale care nu desfășoară acțiuni împotriva forțelor guvernamentale⁸;

- *Conflicte transnaționale* sunt acele tipuri de conflicte în care o entitate nestatală desfășoară acțiuni militare pe teritoriul mai multor state⁹.

Există autori care arată că în oricare decadă a ultimelor două secole, numărul maxim de conflicte interstatale a fost de 10. Războaiele extrateritoriale dintre state și actori nestatali au fost maxim 18 într-o decadă, iar după anul 1956 numărul acestora a scăzut semnificativ, ajungând la un maxim de cinci pe decadă. În schimb, conflictele armate neinternaționale au avut o cu totul altă evoluție: după anul 1957, în fiecare decadă, numărul conflictelor a fost mai mare de 20, ajungându-se ca în perioada 1987-1996 să existe un număr de 40, iar în perioada 1997-2006, 35 de astfel de conflicte¹⁰.

Într-un articol realizat în anul 2001, se afirmă că „războaiele moderne au devenit conflicte fără limită. Populația civilă a devenit, accidental sau intenționat, un actor principal în teatrele de operații, care nu se mai desfășoară exclusiv pe câmpuri de luptă. Efectuând o comparație statistică rezultă că în timpul Primului Război Mondial una din zece persoane decedate era o persoană civilă, iar în conflictele contemporane, la zece persoane civile decedate, decedează un combatant”¹¹.

În ultimele decenii, zonele de conflict s-au mutat în ariile locuite de oameni, astfel 79% din populație trăiește în zonă de conflict în Afganistan, iar în Somalia procentul populației aflate în această situație scade la 63%¹².

Din *Law of War Manual*, emis de Departamentul american al apărării, se desprinde ideea potri-

vit căreia stabilirea excesivității trebuie calculată în raport cu pierderile de vieți ale militarilor, cu distrugerea bunurilor cu caracter militar, cât și cu efectele care pot fi produse prin neluarea unei decizii de angajare a țințelor¹³, motiv pentru care, în continuare vom prezenta câteva aspecte privitoare la numărul de decese survenite în rândul forțelor armate, în paralel cu cel al persoanelor civile, în conflictele majore din ultimele secole.

Serviciul de cercetări al Congresului SUA a întocmit, în anul 2015, un raport asupra pierderilor suferite în operațiile militare, de la Războiul de Independență, până în prezent, raportul fiind actualizat în septembrie 2018. Din acesta rezultă că numărul de decese a scăzut foarte mult, de la 405.399 în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, la 58.220 în Războiul din Vietnam și 383 în Primul Război din Golf. Aceste cifre cresc în cadrul operației *Enduring Freedom* din Afganistan, numărul deceselor ajungând la 1.844, iar în cadrul operației *Iraqi Freedom*, sunt cuantificate 3.482 de decese¹⁴. Aceste date privesc doar decesele cetățenilor din SUA, dar în toate aceste conflicte au fost implicate mai multe părți.

Milton Leitenberg în *Deaths in Wars and Conflicts in the 20th Century*¹⁵ a adunat date statistice cu privire la decesele survenite în conflictele majore ale secolului trecut, împărțindu-le în două categorii: decesele personalului militar și decesele civililor.

Când vorbim de decesul civililor, în compilarea datelor și emiterea unor concluzii clare încep să apară probleme. Adam Roberts afirmă că „*în ciuda investigațiilor ample desfășurate în multe zone de război și a dezvoltării semnificative a metodologiei, există încă o lipsă de date fiabile, privind victimele civile ale războiului*”¹⁶. El consideră că pentru a putea efectua o contabilizare reală a datelor referitoare a victimele civile ar trebui să se realizeze următoarea categorisire:

„1. Persoane decedate ca urmare a efectelor directe ale conflictelor;

2. Persoane rănite în urma efectelor directe ale conflictelor;

3. Persoane decedate, în timpul sau după un conflict - din cauza unor efecte indirecte ale războiului, cum ar fi îmbolnăvirile, subnutriția, lipsa unor legi adecvate -, care nu ar fi decedat în număr așa de mare din motivele respective, dacă nu ar fi fost un conflict;

4. Victime ale violenței proliferate de o parte aflată în conflict;

5. Victime ale violurilor și a altor abuzuri sexuale corelate cu războiul;

6. Persoane care fug din calea războiului (refugiați și persoane deplasate intern);

7. Persoane decedate după terminarea unui război din cauza rănilor suferite”¹⁷.

Revenind asupra raportului dintre persoanele

civile decedate și combatanții decedați în cadrul conflictelor armate, întâlnim diverse procente. Într-o declarație de presă susținută în anul 1998, Secretarul general al ONU de la acea dată, Kofi Annan, afirma că din totalul deceselor, 75% sunt ale civililor¹⁸. Din studiul realizat de Ruth Leger Sivard se desprinde ideea că procentul a crescut de la 74% la începutul anilor 1980, și în anul 1990 procentul pare să fie tot ridicat¹⁹. În *Strategia de Securitate a Uniunii Europene*, emisă în anul 2003, se arată că procentul victimelor civile înregistrate pe perioada conflictelor după anul 1990 este de 90%²⁰.

Putem afirma că procentajele oferite de anumite studii, nu au fost realizate ținându-se cont de date a căror proveniență poate fi considerată credibilă, sau că acestea pot fi reale pentru anumite conflicte, un astfel de exemplu fiind cel din Rwanda. Dar ele nu sunt general valabile. Astfel, se naște următoarea întrebare: Care ar fi procentajul acceptat de victime civile în raport cu cele militare, conform normelor DOCA?

Cele mai vechi calcule statistice referitoare la decesele legate de războaie datează din secolul al XVIII-lea. Cu titlu de exemplu, unele studii afirmă că în Războaiele Napoleoniene au decedat aproximativ 3 milioane de militari și 1 milion de civili²¹. Conform statisticilor realizate de Matthew White, în timpul Primului Război Mondial au fost înregistrate 15 milioane de decese, din care 8,5 milioane personal militar, iar restul de 6,5 milioane fiind civili²². Aceste cifre reprezintă totalul persoanelor decedate în urma unor răni provocate în atacuri armate, dar și din cauza unor boli contagioase ce au izbucnit în timpul războiului; de asemenea, o parte din populația civilă a decedat ca urmare a înfometării. În acest context, autorul precizează că datele cu privire la decesele civililor din timpul Primului Război Mondial, pot cuprinde și decese ce au avut alte cauze, cum ar fi Revoluția Rusă (1917-1922) sau Genocidul Armean (1915-1922)²³.

În ceea ce privește datele statistice ale celui de-al Doilea Război Mondial, prezentate de Matthew White, rezultă că numărul deceselor a ajuns la aproximativ 65,5 milioane de persoane. Se consideră că numărul combatanților decedați se află între 20 și 25 de milioane, iar numărul persoanelor civile între 40 și 45 de milioane, din care aproximativ 13-20 de milioane au decedat ca urmare a înfometării și a bolilor²⁴.

Cu toate că fiecare statistică amintită anterior, a fost criticată sau poate fi criticată, dintr-un motiv sau altul, putem observa că în timpul Războaielor Napoleoniene raportul deceselor a fost de aproximativ 2 la 1 în favoarea deceselor militarilor, iar acesta s-a depreciat constant în favoarea deceselor civililor, în cel de-al Doilea Război Mondial, ajungându-se la o proporție de 1 la 2, iar în con-

flictele moderne acesta este mult mai mare.

Față de cele arătate anterior, nu ne raliem opiniilor conform cărora avantajul militar obținut trebuie socotit la numărul de decese din cadrul forțelor proprii, la numărul de combatanți inamici decedați, la bunurile inamicului distruse, sau la efectele viitoare, pe termen mediu și lung ale unei astfel de acțiuni. Considerăm că avantajul militar obținut trebuie calculat ținându-se cont doar de efectele imediate ale unei operațiuni militare, în caz contrar ar putea fi considerată justificată utilizarea unei bombe nucleare pentru a ucide conducătorul unui stat, sau a unei grupări insurgente, cu toate că ar fi afectate viețile și bunurile mai multor persoane civile.

3. Uciderea persoanelor civile – pierderi incidentale, represalii sau crime de război?

La momentul actual, conform Cartei ONU, statele pot iniția un conflict armat interstatal în două ipoteze: în cazul unei legitime apărări pentru a respinge un atac al altui stat sau în cazul în care Consiliul de Securitate al ONU autorizează utilizarea forței.

Statului ce planifică un atac îi revine obligația de a respecta toate normele DOCA și de a proteja persoanele civile de atacurile pe care le va lansa. Ca o regulă generală, combatanții au dreptul de a ucide alți combatanți, de a distruge obiective militare, dar trebuie să se abțină de la a distruge bunurile civile și de la a omorî persoane civile. Această regulă are totuși o excepție, în cazul în care persoane civile ajung să fie omorâte, în timpul operațiilor militare, faptele combatanților nu vor fi considerate crime de război, dacă decesul persoanelor a survenit incidental, în timpul angajării unor ținte legitime și în ipoteza în care nu sunt considerate a fi „*excesive în raport cu avantajul militar concret și direct așteptat*”²⁵.

Principiul distincției a fost enunțat prin Convențiile de la Geneva din anul 1949 deoarece cel deal Doilea Război Mondial a generat necesitatea clasificării categoriilor de persoane ce sunt afectate într-un conflict și distingării acestora unora față de altele, pentru a putea fi protejate persoanele care nu participă direct în cadrul conflictului. De asemenea, articolul 51 din Protocolul Adițional I la Convențiile de la Geneva din 12 august 1949 oferă protecție persoanelor civile în fața ostilităților, dar pentru a stabili ce persoane sunt considerate a fi civile, trebuie făcută distincția dintre persoanele ce participă la ostilități și cele ce nu participă. Opinăm că această prevedere ar trebui să fie considerată una din normele generale de drept cu aplicare mondială, dar adoptarea acesteia nu a fost făcută în unanimitate.

Menționăm faptul că art. 51 din Protocolul Adițional I este unul la care nu pot fi formulate rezerve²⁶, de aceea anumite state nu au ratificat res-

pectivul Protocol (SUA, Pakistan, India, Israel), deși au afirmat că vor respecta normele acestuia.

Considerăm că distanța ce trebuie să existe între obiectivele militare nu poate fi stabilită obiectiv, ea constituie un element subiectiv, ce trebuie analizat de la caz la caz. Putem accepta ideea că această distanță poate fi mai mare într-o zonă extraurbană, iar într-o zonă urbană, aceasta trebuie să fie, în mod obligatoriu, cât mai restrânsă. În momentul planificării oricărui atac trebuie să se țină cont de toate capacitățile statului pentru ca țintele să fie lovite cu cea mai mare precizie, astfel stabilirea distanței cade asupra celor ce planifică și execută atacul.

De asemenea, cuantificarea sintagmei de a nu cauza „*incidental pierderi de vieți omenești la populația civilă, rănirea de persoane civile, pagube bunurilor cu caracter civil sau o combinație a acestor pierderi și pagube, care ar fi excesive în raport cu avantajul militar concret și direct așteptat*” în cadrul art. 51 alin. 5 lit. b), ridică anumite semne de întrebare în interpretarea și punerea sa în aplicare, considerându-se că dacă interesele militare impun, poate fi considerat ca fiind justificat uciderea persoanelor civile sau distrugerea bunurilor civile.

Art. 57 din Protocolului Adițional I, trebuie interpretat în sensul în care atacul va fi îndreptat numai împotriva unei ținte legale, iar în atac să fie folosite acele mijloace care vor produce distrugerea aceluși obiectiv și nu vor aduce atingere unor ținte protejate²⁷.

Situațiile în care se știe, indubitabil, că atacurile nu vor produce pagube excesive, acestea sunt permise, dar în cazul în care există dubii asupra posibilității pierderii de vieți omenești civile, atunci atacul va trebui anulat. Observăm faptul că răspunderea asupra angajării țintelor incumbă asupra planificatorilor și comandantului care ordonă atacul, în primul rând, iar în plan secundar asupra celor ce execută atacul, principiul conform căruia ordinele militare nelegale nu se execută, fiind înscris în regulamentele militare ale unui număr mare de state.

Astfel de idei au fost păstrate și utilizate în conflicte mai recente, unul fiind conflictul etnic desfășurat pe teritoriul fostei Republici Iugoslave, din anii '90. Faptele ilegale săvârșite de combatanți au fost judecate de către Tribunalul Penal Internațional pentru fosta Iugoslavie (TPII) unde a fost relevat faptul că populației civile nu i-au fost respectate drepturile, mai mult decât atât, ea a făcut obiectul atacului direct al forțelor armate. Cu titlu de exemplu, enunțăm faptele petrecute pe teritoriul actual al Bosniei-Herțegovina în 16 aprilie 1993 enunțate în dosarul *Procuror versus Kupreskic și alții*.

În 6 martie 1992, Bosnia-Herțegovina și-a declarat independența, iar în 3 iulie 1992, comunita-

tea croată din cadrul acestui stat s-a declarat independentă de statul bosniac. În prima parte a anului 1993, cele două entități s-au aflat într-un conflict armat internațional²⁸, ambele constituindu-și armate.

În data de 16 aprilie 1993, forțele armate croate au lansat un atac fără precedent în zona centrală a Bosniei-Herțegovina, atacând toate localitățile ce se aflau pe o rază de 10 kilometri de satul Ahmici. Într-un interval de câteva ore, aproximativ 116 persoane, inclusiv femei și copii, au fost ucise, iar aproximativ 24 au fost rănite - toate victimele fiind musulmane.

TPII a decis că scopul acestor atacuri a fost unul de epurare etnică, fiind parte a unui plan elaborat ce avea ca scop final determinarea populației musulmane să părăsească această zonă. Tribunalul, deși a considerat că pentru aceste fapte ar trebui sancționate și alte persoane necunoscute la momentul finalizării dosarului, a condamnat doar militarii participanți la această acțiune cu pedepse cuprinse între 6 și 25 de ani de închisoare.

Ulterior, în cadrul conflictului din Kosovo din 1998-1999, forțele NATO au utilizat teoria celor 5 cercuri concentrice²⁹, conform căreia trebuie atacate acele elemente care vor determina populația civilă să nu mai susțină regimul aflat la conducere³⁰. Trebuie amintit că și această viziune asupra ducerii unui război impune interdicția de a ataca populația civilă.

Având în vedere faptul că în urma conflictului, 70% din podurile rutiere și 50% din podurile feroviare au fost distruse, iar circulația feroviară și cea pe Dunăre a fost blocată, considerăm că ar trebui să se stabilească o linie cuantificabilă pentru a se putea stabili ce înseamnă pagube excesive în raport cu obiectivele militare.

Conform unui studiu realizat de Human Rights Watch, intitulat *Civilian Deaths in the NATO Air Campaign*³¹, în timpul campaniei au fost ucise aproximativ 500 de persoane civile în 90 de atacuri separate.

Sfera ținutelor legale ar fi trebuit restrânsă odată cu apariția Protocolului Adițional I, dar introducerea în lista cu ținte a mijloacelor de comunicare media constituie o lărgire a sferei acestora, deși considerăm că mijloacele de comunicare media pot face obiectul unor atacuri legale numai dacă sunt implicate în mod direct în susținerea sau ducerea conflictului armat.

Susținem acestea, având în vedere și decizia Tribunalului Militar Internațional de la Nürnberg, emisă față de Hans Fritzsche³², prin care acesta a fost achitat, constatându-se faptul că acțiunile propagandistice nu au avut un rol în atrocitățile comise în cel de-al Doilea Război Mondial, acestea având doar scopul de a crește susținerea populației pentru acțiunile militare.

Față de cele prezentate, opinăm că atacul inten-

ționat al NATO asupra televiziunii naționale sârbe, ce s-a soldat cu decesul a 16 persoane civile și cu rănirea a încă 16, a fost unul disproporționat, despre care considerăm că a cauzat pierderi excesive în raport cu obiectivele militare dorite. Scopul normelor de drept internațional umanitar este acela de a proteja populația civilă în orice context legat de un conflict armat. Astfel, cunoscându-se faptul că în sediul televiziunii se aflau persoane civile a căror integritate fizică ar avea de suferit, atacul asupra acelui obiectiv nu putea fi considerat ca neexcesiv, raportat la obiectivele militare avute de îndeplinit. Menționăm că rudele persoanelor decedate, alături de cei răniți în evenimente, au inițiat un proces la Curtea Europeană a Drepturilor Omului³³, considerând că atacul a încălcat art. 2 (dreptul la viață) și 10 (libertatea de exprimare) din Convenția Europeană a Drepturilor Omului. Curtea, în unanimitate a respins ca inadmisibilă cererea, considerând că faptele nu pot fi imputate statelor chemate în fața Curții.

NATO s-a apărat afirmând că atacul asupra televiziunii, făcea parte dintr-un obiectiv strategic amplu, acela de a diminua sau chiar stopa capacitatea armatei iugoslave de a ataca populația din Kosovo, cât și de a ataca alte state vecine, organizația prevenind astfel destabilizarea regiunii. În acest sens, reprezentanții NATO au susținut că pierderile incidentale cauzate sunt neexcesive în raport cu obiectivele strategice urmărite³⁴.

Având în vedere faptul că intervenția militară din Kosovo s-a soldat cu decesul a 500 de persoane civile, iar alte 6.000 au fost rănite, două organizații neguvernamentale internaționale, *Amnesty International* și *Humans Right Watch*, au formulat către TPII plângeri penale, în vederea efectuării de cercetări sub aspectul nerespectării normelor DOCA. Procurorul a respins cererile, fără a formula vreun capăt de acuzare, considerând că nu sunt probe suficiente pentru a susține acuzațiile³⁵.

Inițial s-a considerat că plângerile au fost respinse mult prea ușor, dar pentru a demonstra că soluția a fost dată în urma unor cercetări complexe, procurorul a publicat Raportul final al cercetării, integral³⁶. Din acesta rezultă că NATO a întreprins toate măsurile cu putință pentru a preveni uciderea sau rănirea populației civile, prin crearea unor grupuri ce analizau minuțios fiecare aspect al unei operații. De asemenea, tot aici se prezintă că populația civilă nu a fost niciodată obiectul unui atac direct.

Considerăm că acestei campanii îi pot fi aduse anumite critici, sub aspectul respectării normelor DOCA. Dintre acestea ne vom referi doar la faptul că personalul militar ce execută atacul, ar trebui să poată constata dacă ținta pe care trebuie să o angajeze este sau nu una legală.

Acest lucru nu a putut fi pus în practică în cadrul bombardamentelor efectuate de la mare înăl-

țime, aproximativ 4.500 de metri, piloții neavând posibilitatea fizică de a constata dacă în zona ce urma a fi bombardată existau persoane civile. Apariția unor persoane civile în zonă, ar fi putut schimba catalogarea țintei, din una legală, în una ce nu trebuie atacată. NATO a justificat bombardamentul de la mare înălțime prin încercarea de a diminua pierderile, în cadrul forțelor proprii.

Opinăm că la nivelul actual, în cadrul unor conflicte armate între state, persoanele civile vor fi protejate, coroborând faptul că majoritatea statelor au ratificat Convenția a IV-a de la Geneva, iar prevederile Protocolului Adițional I sunt considerate ca făcând parte din dreptul cutumiar, cu atât mai mult odată cu apariția unor noi tehnici de luptă care permit angajarea țintelor cu precizie, chiar și de la mari înălțimi, fără a produce pierderi incidentale în rândul populației civile.

Un astfel de exemplu îl constituie utilizarea, de către armata SUA, a celei mai mari bombe nucleare, în Afganistan. Pe data de 13 aprilie 2017, armata SUA a atacat o rețea de tuneluri din districtul Achim, ce erau utilizate de forțe ale organizației teroriste Stat Islamic (ISIS). Bomba a avut o încărcătură de 11 tone de exploziv, având o rază de explozie de 1,6 kilometri. În urma impactului a rezultat distrugerea sistemului de tuneluri și decesul unor combatanți ai ISIS³⁷.

Protecția populației civile în cadrul conflictelor armate asimetrice, deși la nivel teoretic este asigurată, evenimentele recente ne demonstrează că nu poate fi pusă în aplicare într-un mod practic, așa cum ne demonstrează conflictul din Siria.

Pe de o parte, avem forțele statale siriene, care sunt acuzate de utilizarea unor arme chimice, în orașele Alep și Khan Sheikhoun. De exemplu, la data de 6 septembrie 2016, în orașul Alep, forțele guvernamentale au fost acuzate că au aruncat recipiente conținând agenți toxici asupra orașului, în urma acestui atac rezultând rănirea a peste 70 de persoane civile³⁸, iar la data de 4 aprilie 2017, orașul sirian Khan Sheikhoun, aflat sub controlul forțelor rebele a fost bombardat de forțele armate siriene. În urma bombardamentului a rezultat împrăștierea unor gaze toxice³⁹ ce au dus la decesul a peste 80 de persoane civile⁴⁰. Deși SUA afirmă că atacurile asupra populației civile sunt unele planificate și executate de către forțele guvernamentale, aceștia din urmă, împreună cu Rusia, afirmă că eliberarea în atmosferă a gazelor toxice este o formă de pagubă incidentală survenită în urma unor atacuri asupra unor puncte ce se află sub controlul forțelor rebele.

În prima ipoteză, cea susținută de către SUA, este indubitabil că atacurile încalcă prevederile DOCA, atacul respectiv neputând fi socotit altfel decât ca fiind represalii, iar oficialii statului sirian trebuie trași la răspundere pentru infracțiuni contra umanității.

În ceea de-a doua ipoteză, considerăm că astfel de pagube incidentale sunt, în mod clar, excesive în raport cu avantajul militar obținut, dacă există posibilitatea ca în urma unui atac să fie afectată viața unor persoane civile, atunci acel atac trebuie oprit. Astfel, dacă se cunoștea că în vecinătatea locurilor ce urmau a fi bombardate sunt depozitați agenți toxici, forțele guvernamentale trebuiau să prevadă riscul ca aceștia să fie eliberați în atmosferă, iar atacul trebuia oprit.

Considerăm că și în cea de-a treia ipoteză statul sirian poate fi tras la răspundere, deoarece conducerea acestuia cunoștea sau trebuiau să cunoască faptul că forțele rebele dețin agenți toxici, iar intervenția trebuia efectuată în așa fel încât aceștia din urmă să nu se poată elibera în atmosferă.

Pe de altă parte, actori nestatali, cum ar fi ISIS, afirmă în mod deschis faptul că nu respectă și nici nu doresc să respecte normele DOCA. Aceștia atacă populația civilă în mod direct, considerând că Sharia este singura lege ce trebuie respectată.

Opinăm că, atât în cazul grupării ISIS, cât și în cel privind luptele cu forțele rebele, statul sirian este prima entitate căreia îi revine obligația de a lua toate măsurile necesare pentru a asigura siguranța și integritatea populației civile, putând fi tras la răspundere pentru inacțiunea sa în oferirea protecției persoanelor civile.

Putem fi de acord că, indiferent de calitatea informațiilor și de necesitatea obținerii unui avantaj militar, stabilirea proporționalității acestora în raport cu distrugerile sau pierderile de vieți omești al necombatantilor, previzionate, vor fi întotdeauna calculate într-o manieră subiectivă. În mod cert, comandantul unei unități militare și un militant pentru respectarea drepturilor omului nu vor stabili proporționalitatea în același mod, primul va pune accent pe obținerea avantajului militar, iar cel de-al doilea va afirma că viața unui singur om valorează mai mult decât orice avantaj tactic, operațional sau chiar strategic.

Pentru a putea stabili, într-un mod cât mai obiectiv, linia de demarcare a proporționalității, comandanții vor trebui să acționeze în concordanță cu asistența juridică oferită de consilierul juridic pe care îl au la dispoziție. Astfel, un comandant ce acționează cu bună-credință și căruia i se oferă o asistență juridică adecvată ar trebui să considere că omorârea sau rănirea persoanelor civile sau distrugerea bunurilor civile nu pot fi considerate altfel decât disproportionale în raport cu obținerea unui avantaj militar.

Concluzii

Din prezenta lucrare se desprinde ideea conform căreia nu poate fi stabilit un procent „matematic” pentru a se putea stabili ce este excesiv în raport cu avantajul militar obținut. Considerăm că,

anterior lansării oricărui atac, trebuie să se asigure îndeplinirea tuturor prevederilor comune ale DOCA. Prin această acțiune populația civilă și bunurile cu caracter civil cad sub incidența unei protecții permanente având în vedere că aceste reguli fundamentale stabilesc faptul că aceștia nu pot fi obiectul unor atacuri, iar în cazul apariției unor pierderi, acestea trebuie reduse la minim.

Constatăm că după cel de-al Doilea Război Mondial au apărut un număr semnificativ de convenții internaționale care protejează persoanele civile, în contextul în care evoluția tehnologică a îmbunătățit acuitatea armelor, iar vieții oamenilor i se acordă respectul cuvenit în marea majoritate a statelor.

Având în vedere analizele făcute cu privire la conflictele moderne, putem afirma că populația civilă nu a făcut obiectul unor atacuri directe, în cazul operațiilor militare în care au fost implicate state membre NATO, în general, fiind respectate principiile proporționalității și cel al distincției obiectivelor militare de cele civile.

Considerăm că, din cele prezentate în prezentul articol, se poate desprinde o concluzie generală, în sensul că stabilirea obiectivelor militare a devenit un proces în care trebuie implicate mai multe categorii de personal calificat în domeniul legislației conflictelor militare și dreptului internațional umanitar deoarece modificarea normelor internaționale face ca anumite acțiuni militare, ce au fost considerate legale într-un anumit context, ulterior și într-un alt context, să devină acțiuni ce încalcă normele DOCA.

Indiferent de situație, în ipoteza existenței unor dubii privitoare la încadrarea anumitor obiective, opinăm că principiul distincției și cel al proporționalității oferă linia principală de apărare împotriva metodelor barbare, într-un conflict militar. Valabilitatea acestor principii este întărită în mod serios astăzi, drept pentru care ar trebui considerate epicentrul normelor DOCA.

Note bibliografice:

¹ ***, *Tratatul privind relațiile de prietenie și comerț dintre SUA și Prusia*, 10 septembrie 1785.

² ***, *Convenția de la Geneva IV din 12 august 1949*, art. 4, URL: <https://crucearosie.ro/assets/Uploads/Conventia-de-la-Geneva-IV.pdf>, accesat la 11.07.2019.

³ ***, „Commentary of 1987: Protection of the civilian population”, *Treaties, States Parties and Commentaries*, paragraph 1930, International Committee of the Red Cross, URL: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/1a13044f3bbb5b8ec12563fb0066f226/5f27276ce1bbb79dc12563cd00434969>, accesat la 11.07.2019.

⁴ ***, *Protocolul Adițional I la Convențiile de la Geneva din 12 august 1949 privind protecția victimelor conflictelor armate internaționale*, 8 iunie 1977, art. 57, alin. 3, URL: <https://crucearosie.ro/assets/Uploads/Protocolul-Adițional-I.pdf>, accesat la 11.07.2019.

⁵ ***, *Avoiding and Minimizing Collateral Damage in Eu-Led Military Operations Concept*, Council of the European Union, 3 februarie 2016, p. 8, URL: <http://data.consilium.europa.eu/>

<doc/document/ST-5785-2016-INIT/en/pdf>, accesat la 11.07.2019.

⁶ Meredith Reid Sarkees, Frank Whelon Wayman, *Resort to War: a data guide to inter-state, extra-state, intra-state, and non-state wars, 1816-2007*, Michigan University, USA, 2010, pp. 61-62.

⁷ *Ibidem*, p. 63.

⁸ *Ibidem*, pp. 65-66.

⁹ *Ibidem*, p. 485.

¹⁰ *Ibidem*, p. 483.

¹¹ Stanley Greenberg, Robert O. Boorstin, *People on War: Civilians in the Line of Fire*, I.C.R.C., 2001, p. 19, URL: <https://www.icrc.org/eng/assets/files/other/article-public-perspective-2001.pdf>, accesat la 04.05.2019.

¹² Conform International Committee of the Red Cross, *The People on War Report*, Greenberg Research Inc, Geneva, October 1999, p. 10, URL: <https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/globalreport.pdf>, accesat la 11.07.2019.

¹³ U.S. Department of Defense, *Law of War Manual*, 2015, pp. 260-269, URL: <https://dod.defense.gov/Portals/1/Documents/pubs/DoD%20Law%20of%20War%20Manual%20-%20June%202015%20Updated%20Dec%202016.pdf?ver=2016-12-13-172036-190>, accesat la 11.07.2019.

¹⁴ Nese F. DeBruyne, *American War and Military Operations Casualties: Lists and Statistics*, Congressional Research Service, 14 septembrie 2018, pp. 2-3.

¹⁵ Milton Leitenberg, *Deaths in Wars and Conflicts in the 20th Century*, Peace Studies Program, Occasional Paper #29, 3rd Edition, Cornell University, 2006.

¹⁶ Adam Roberts, „Lives and Statistics: Are 90% of War Victims Civilians?”, *Survival*, vol. 52, no. 3, June-July 2010, p. 118.

¹⁷ *Ibidem*, p. 116.

¹⁸ ***, „Secretary-General reflects on 'intervention' in thirty-fifth annual Ditchley Foundation Lecture”, Press Release SG/SM/6613, 26 June 1998, URL: <https://www.un.org/press/en/1998/19980626.sgsm6613.html>, accesat la 11.07.2019.

¹⁹ Ruth Leger Sivard, *World Military and Social Expenditures*, 16th Edition, World Priorities, Washington DC, USA, 1996, p. 20.

²⁰ ***, *European Security Strategy. A Secure Europe in a Better World*, Council of the European Union, 2003, p. 29. URL:

<https://www.consilium.europa.eu/media/30823/qc7809568enc.pdf>, accesat la 11.07.2019.

²¹ Matthew White, *Statistics of War, Oppressions and Atrocities of the Nineteenth Century (the 1800s)*, martie 2011, URL: <http://necrometrics.com/wars19c.htm>, accesat la 11.07.2019.

²² Conform cifrelor prezentate de istoricul american David Wallechinsky, URL: <http://necrometrics.com/20c5m.htm#WW1>, accesat la 08.06.2019.

²³ Matthew White, *Source List and Detailed Death Tolls for the Primary Megadeaths of the Twentieth Century*, februarie 2011, URL: <http://necrometrics.com/20c5m.htm#WW1>, accesat la 08.06.2019.

²⁴ *Ibidem*, URL: <http://necrometrics.com/20c5m.htm#Second>, accesat la 08.06.2019.

²⁵ Art. 51, alin. 5, lit. b) din Protocolul Adițional I.

²⁶ ***, „Commentary of 1987 protection of the civilian population”, *Treaties, States Parties and Commentaries*, paragraph 1930, International Committee of the Red Cross, URL: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/Comment.xsp?action=openDocument&documentId=5E5142B6BA102B45C12563CD00434741>, accesat la 09.07.2019.

²⁷ *Ibidem*, paragraph 2191.

²⁸ În fapt nu există o singură opinie asupra caracterului intern sau internațional al acestui conflict, dar oficialii TPII au considerat că acesta are caracter neinternațional, în sentințele pe care le-au pronunțat.

²⁹ Colonelul John A. Warden din cadrul Forțelor Aeriene ale Armatei SUA fiind un susținător al acestei teorii.

³⁰ J.W. Crawford, *The Law of Noncombatant Immunity and the Targeting of National Electric Power Systems*, 21 Fletcher F. World Aff. 101, 1997, pp. 101-102.

³¹ Human Rights Watch, *Civilian Deaths in the NATO Air Campaign*, p. 5 URL: <https://www.hrw.org/sites/default/files/reports/natbm002.pdf>, accesat la 11.07.2019.

³² Ministru director în cadrul Ministerului de propagandă al Reich-ului.

³³ Bankovic și alții împotriva Belgiei și a altor 16 state.

³⁴ Conform declarației generalului locotenent Michael Short oferită la U.S. Senate Armed Services Committee Hearing on Lessons Learned from Military Operations and Relief Efforts in Kosovo, 1999.

³⁵ ***, *Prosecutor's Report on the NATO Bombing Campaign*, United Nations International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, The Hague, 13 iunie 2000, URL: <http://www.icty.org/en/press/prosecutors-report-nato-bombing-campaign>, accesat la 11.07.2019.

³⁶ ***, *Final Report to the Prosecutor by the Committee Established to Review the NATO Bombing Campaign Against the Federal Republic of Yugoslavia*, United Nations International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, The Hague, URL: <http://www.icty.org/en/press/final-report-prosecutor-committee-established-review-nato-bombing-campaign-against-federal>, accesat la 11.07.2019.

³⁷ Primele informații susțineau că au decedat 36 combatanți, iar, ulterior, oficiali afgani au afirmat că au fost omorâți 94. Conform „US 'mother of all bombs' killed 92 Isis militants, say Afghan officials”, *The Guardian*, 15 aprilie 2017, URL: <https://www.theguardian.com/world/2017/apr/15/us-mother-of-all-bombs-moab-afghanistan-donald-trump-death-toll>, accesat la 11.07.2019.

³⁸ Conform articolului ***, „Assad's Regime Is Still Using Chemical Weapons in Syria”, *Time*, 14 septembrie 2016, URL: <https://time.com/4492670/syria-chemical-weapon-aleppo-assad-regime>, accesat la 11.07.2019.

³⁹ Despre care oficialii Ministrul Sănătății din cadrul Guvernului turc a afirmat că a fost gaz sarin. ***, „Sarin gas used in Syria chemical attack, Turkey's Health Ministry says”, *ABC News*, 6 aprilie 2017, URL: <https://abcnews.go.com/International/syrias-latest-chemical-attack/story?id=46617872>, accesat la 11.07.2019.

⁴⁰ ***, „Syria chemical 'attack': What we know”, *BBC*, 26 aprilie 2017, URL: <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-39500947>, accesat la 11.07.2019.

Bibliografie:

1. ***, *Convenția de la Geneva pentru la protecția persoanelor civile în timp de război*, 1949.
2. ***, *Protocolul Adițional I la Convențiile de la Geneva din 12 august 1949 privind protecția victimelor conflictelor armate internaționale*, 1977.
3. ***, *Protocolul Adițional II la Convențiile de la Geneva din 1949 privind protecția victimelor conflictelor armate fără caracter internațional*, 1977.
4. ***, *Tratatul privind relațiile de prietenie și comerț dintre SUA și Prusia*, 1785.
5. ***, *Avoiding and Minimizing Collateral Damage in Eu-Led Military Operations Concept*, Council of the

European Union, 2016.

6. ***, *Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949*, International Committee of the Red Cross, Geneva, 1987.

7. ***, *European Security Strategy. A Secure Europe in a Better World*, Council of the European Union, 2003.

8. U.S. Department of Defense, *Law of War Manual*, 2015.

9. ABRAHAMAS, Fred, *Current Issues in Occupation Law: 2003 Civilian Deaths in Bagdad*, în *International Law Studies*, vol. 81, SUA, 2006.

10. BOTHE, Michael, *The protection of the Civilian Population and NATO Bombing on Yugoslavia: Comment son a Report to the Prosecutor of the ICTY*, în *European Journal of International Law*, 2001.

11. CRAWFORD, J.W., *The Law of Noncombatant Immunity and the Targeting of National Electric Power Systems*, 21 Fletcher F. World Aff. 101, 1997.

12. DeBRUYNE, Nesse F., *American War and Military Operations Casualties: Lists and Statistics*, Congressional Research Institute, 2018.

13. GREENBERG, Stanley; BOORSTIN, Robert O., *People on War: Civilians in the Line of Fire*, I.C.R.C., 2001.

14. LEITENBERG, Milton, *Deaths in Wars and Conflicts in the 20th Century*, Peace Studies Program, Occasional Paper #29, 3rd Edition, Cornell University, 2006.

15. ROBERTS, Adam, „Lives and Statistics: Are 90% of War Victims Civilians?”, în *Survival*, vol. 52, no. 3, June-July 2010.

16. SARKEES, Meredith Reid; WAYMAN, Frank Whelon, *Resort to War: a data guide to inter-state, extra-state, intra-state, and non-state wars, 1816-2007*, Michigan University, USA, 2010.

17. SIVARD, Ruth Leger, *World Military and Social Expenditures*, 16th Edition, World Priorities, Washington DC, USA, 1996.

18. Agenția de știri ABC News, <https://abcnews.go.com>.

19. Postul de știri BBC, <http://www.bbc.com>.

20. Comitetul Internațional al Crucii Roșii, <https://www.icrc.org>.

21. Tribunalul Penal Internațional pentru Fosta Iugoslavie, <http://www.icty.org>.

22. Organizația Human Rights Watch, <https://www.hrw.org>.

23. *Necrometrics*, <http://necrometrics.com>.

24. Ziarul *The Guardian*, <https://www.theguardian.com>.

25. Ziarul *Time*, <https://time.com>.

26. Organizația Națiunilor Unite, <https://www.un.org>.

Responsabilitatea privind conținutul articolelor publicate în **Colocviu strategic**, inclusiv a opiniilor exprimate, revine în totalitate autorilor, cu respectarea prevederilor Legii nr. 206 din 27 mai 2004 privind buna conduită în cercetarea științifică, dezvoltarea tehnologică și inovare și Legii nr. 8 din 14 martie 1996 privind dreptul de autor și drepturile conexe, cu modificările și completările ulterioare. Sunt autorizate orice reproduceri, fără perceperea taxelor aferente, cu condiția precizării exacte a numărului și anului de apariție ale publicației din care provin.

Colocviu strategic

Redactor: CS II dr. Cristian BĂHNĂREANU
Pagină web: <https://cssas.unap.ro/ro/cs.htm>
e-ISSN 1842-8096, 1276/2019

Centrul de Studii Strategice de Apărare și Securitate

Adresă: șos. Panduri, nr. 68-72, sector 5, București
Telefon: 021.319.56.49, Fax: 021.319.57.80
E-mail: cssas@unap.ro, Site: <https://cssas.unap.ro>